

нивание ресурсов нематериальных: политическо-го (статус и степень вовлеченности государства в международные отношения), управленческого (то же, но уже по отношению к экономическим отношениям) и человеческого (достоинство казахстанцев).

С одной стороны государство ужесточает ответственность природопользователей, в частности недропользователей за нарушение норм экологического законодательства, с другой стороны, на первом этапе предоставления права недропользования исключает соревновательный подход между потенциальными недропользователями по соблюдению экологических норм.

В целом в настоящее время законодательство о недрах и недропользовании сформировано и достаточно эффективно действует. С момента принятия первых законодательных актов Республики Казахстан прошло более двадцати лет. Вместе с тем, несмотря на то, что законодательство о недрах и недропользовании для Казахстана является одним из экономически и социально-значимых, до настоящего времени в нем не нашло отражения решение ряда вопросов, что влияет на инвестиционную привлекательность отрасли, увеличивает риски недропользователей и других участников гражданских правоотношений и создает некоторую неопределенность в возникающих отношениях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. О недрах и недропользовании : Закон Республики Казахстан от 24 июня 2010 года № 291-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10 июля 2012 г.).
2. Абдрахманова Г. Конституционные основы недропользования и права собственности на недра в Республике Казахстан и Российской Федерации: сравнительно-правовое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Г. Абдрахманова. – Челябинск, 2011. – 22 с.
3. Об утверждении Правил предоставления права недропользования : Постановление правительства РК 30 декабря 2010 года № 1456.
4. Накипов А. Законодательство о недрах. Обзор нововведений / А. Накипов, М. Лавренова // KAZAKHSTAN : [международный деловой журнал]. – 2010. – № 4. – С. 77–88.

УДК 349.42

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО СТАТУСУ СЕЛЯН В УКРАЇНІ GENERAL DESCRIPTION OF THE LEGAL STATUS OF VILLAGERS IN UKRAINE

Шуляренко Л.І.,

викладач кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету

Статтю присвячено дослідженню проблем правового статусу селян в Україні. Звертається увага на проблеми тлумачення поняття «селянин». Охарактеризовано основні елементи правового статусу селян в Україні.

Ключові слова: селянин, правовий статус, правове становище, правосуб'єктність, права та обов'язки.

Статья посвящена исследованию проблем правового статуса крестьян в Украине. Обращается внимание на проблемы толкования понятия «крестьянин». Охарактеризованы основные элементы правового статуса крестьян в Украине.

Ключові слова: крестьянин, правовой статус, правовое положение, правосубъектность, права и обязанности.

The article studies the problem of the legal status of peasants in Ukraine. Addresses the problems of interpretation of the term «farmer». The characteristic of the basic elements of the legal status of peasants in Ukraine.

Key words: farmer, legal status, legal status, legal rights and obligations.

Постановка проблеми. Належне законодавче визначення правового статусу селян є вирішальним кроком як для підвищення рівня життя конкретного селянина, так і для відновлення добробуту села та в цілому в державі, відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Саме від правового статусу значною мірою залежить активність суб'єкта, можливість прояву ним своїх здібностей, забезпечення потреб і захищеності з боку держави. У цьому зв'язку особливого значення набуває розробка правового статусу селян в Україні, який відповідатиме сучасним міжнародно-правовим стандартам прав людини.

Незважаючи на те, що окремі проблеми статусу деяких категорій селян (наприклад, членів вироб-

ничих сільськогосподарських кооперативів, спеціалістів сільського господарства) вже були предметом вивчення деяких вчених, комплексного наукового дослідження правового статусу селян в Україні не провадилося, незважаючи на те, що з'ясування соціальної ролі селянства та проблеми гарантування його прав визначається як один із нових напрямів наукових досліджень в Україні [1, с. 35]. Усе викладене й визначає актуальність теми цієї наукової праці.

Стан дослідження. Окремі аспекти правового статусу селян були предметом дослідження відомих вчених у галузі аграрного права, таких як О.М. Браніцький, О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, В.В. Носік, Т.О. Коваленко, С.І. Марченко, Н.І. Титова,

О.О. Погрібний, В.І. Семчик, В.Ю. Уркевич, А.М. Статівка, В.З. Янчук, В.В. Янчук та інші.

Особливої уваги заслуговує вагомий внесок професора Н.І. Титової в становлення та розвитку інституту правового статусу селян в Україні. Вона зробила висновок щодо необхідності відповідного відображення ролі селянства в державній політиці, а також його правового статусу. [2, с. 63–64; 3, с. 25–27].

Важливе значення для дослідження правового статусу селян мають підходи до змісту категорії правовий статус у загальній теорії права, які будуть слугувати основою подальшого дослідження. Загальна теорія права містить величезну кількість наукових праць на тему соціально-правового статусу людини та громадянина як на рівні національного законодавства, так і за міжнародними правовими актами. Зокрема, загальнотеоретичні питання правового статусу досліджувались у працях С.С. Алексєєва, А.Б. Венгерова, Л.Д. Воеводіна, В.А. Купчинського, М.І. Матузова, А.В. Міцкевича, В.І. Новосьолова, М.Ф. Орзіха, В.А. Патюліна, В.Н. Протасова, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Р.О. Халфіної, Л.С. Явича, Ц.А. Ямпольської та інших.

Дослідження правового статусу селян потребує з'ясування змісту таких правових категорій як: «правовий статус» та «селянин». Оскільки для юридичної науки важливе значення мають термінологічно-категоріальні питання, адже визначення будь-якого поняття виконує не лише інформаційні, а й правові функції. В спеціальній літературі [4, с. 21] справедливо ставилось питання, чи може поняття «селянство» стати категорією аналізу, тобто науковою дефініцією. Питання полягає також у тому, як узгоджуються між собою поняття «землероб», «сільський житель», «фермер» тощо та, власне, «селянин».

У юридичній науці терміни «селянин», «селяни», «селянство» є загальноживаними, які впевнено ввійшли і в науковий обіг, і в положення законодавства. Зокрема, цей термін та його окремі види одержали закріплення в назвах ряду нормативно-правових актів, а саме: Указах Президента України «Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)» 15 грудня 1998 року № 1353/98 [5], «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» від 29 січня 2001 року № 62 [6], Постанові Кабінету Міністрів України «Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» від 28 лютого 2001 року № 177 [7] та інших.

Проте визначення поняття «селянин» в аграрному законодавстві відсутнє. Для більшості людей, особливо молоді, селянин – це сільський трудівник. На думку Н.І. Титової, селянин – це особа, яка постійно проживає в сільській місцевості, основне заняття її – використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва для забезпечення власних та суспільних потреб у продуктах сільського господарства [8, с. 5]. Критеріями

для виділення цієї верстви населення в зазначеному визначенні виступають постійне проживання та обов'язкове використання земель сільськогосподарського призначення для задоволення власних та суспільних потреб у продуктах сільського господарства. У більшості випадків це визначення є слушним. Але на увагу заслуговує і думка про те, що селянин не обов'язково є землевикористовувачем. Тому, у широкому розумінні під селянами слід розуміти не тільки прошарок населення, зайнятого у сфері сільськогосподарського виробництва, а і всіх громадян, які проживають у селі. Такий підхід обумовлений, з одного боку, нівелюванням під дією глобалізаційних процесів різниці в умовах життєдіяльності сільського населення, а з іншого – поширенням позааграрних видів діяльності на селі [9, с. 35].

У теорії права зазначається, що правовий статус – категорія не тільки багатоаспектна, але і багатоелементна [10, с. 377]. Погоджуючись із таким твердженням, правовий статус селян слід досліджувати як систему взаємопов'язаних елементів.

У найкоротшому вигляді правовий статус визначається в науці як юридично закріплене положення особистості в суспільстві. В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне становище людини у певній системі суспільних відносин. Право лише закріплює це положення, вводить його в законодавчі рамки [11, с. 133].

Незважаючи на те, що більшість вітчизняних учених поділяють думку про те, що ядром правового статусу особи є права і обов'язки, але існує ще й інша точка зору, згідно з якою права і обов'язки – це лише головний елемент правового статусу. Так, А.О. Сурилов вважає, що структуру правового статусу створюють: а) громадянство як політико-правова основа статусу особи; б) передбачена в Конституції й інших нормативних актах постійна єдність прав, свобод і обов'язків, що невід'ємні від особи і надані всім громадянам на засадах рівності; в) юридичні гарантії їх реалізації [12, с. 395–397; 13, с. 73]. Варто підтримати позицію про включення до складу правового статусу гарантій прав людини, оскільки без розробки розгорнутої системи гарантій домогтися реального забезпечення прав людини, ліквідувати розрив між словом і справою, між юридичною нормою і життям неможливо.

На думку О.М. Браніцького елементний склад категорії «правове становище спеціалістів сільського господарства» складає правосуб'єктність як передумова виникнення правового статусу; правовий статус (основа правового становища), який включає в себе права, обов'язки та гарантії їх реалізації; юридична відповідальність – звіт суб'єкта за свою діяльність [14, с. 9].

У широкому розумінні структура правового статусу особистості включає наступні елементи: правові норми та принципи, що встановлюють цей статус; правосуб'єктність, основні права та обов'язки, законні інтереси, громадянство (або інше відношення до країни перебування), юридична відповідальність [15; 11, с. 133].

Характеризуючи кожний з цих елементів, варто зазначити, що правовий статус суб'єкта права прямо і безпосередньо впливає з норм об'єктивного права. Правовому статусу, закріпленому в законодавстві державою за суб'єктом суспільних відносин, притаманна визначеність, певна стабільність і стійкість, а також те, що він може зазнавати трансформації за умови зміни ролі та положення самого суб'єкта в системі галузевих правовідносин [16, с. 12]. В аграрному законодавстві правовий статус селян закріплено численними нормативно-правовими актами. Наприклад, мова йде про законодавчі акти, які визначають правовий статус суб'єктів аграрного господарювання (закони України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про фермерське господарство» та інші) та закріплюють правовий статус засновників, членів, учасників та найманих працівників зазначених суб'єктів тощо.

Основні принципи, що встановлюють правовий статус селян, закріплено в ст.ст. 21-24 Конституції України, яка в ст. 3 підкреслює, що: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

У теорії конституційного права проведено аналіз зазначених принципів, проте варто зазначити, що ці принципи набувають певної специфіки стосовно правового статусу селян. Розглянемо їх детальніше.

Рівність конституційних прав і свобод громадян України та їхня рівність перед законом. Це означає, що надання будь-яких привілеїв або запровадження якихось обмежень для громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, за мовними чи іншими ознаками слід розглядати як порушення Конституції й законів України, а винних у цьому притягувати до відповідальності. Ми поділяємо позицію про те, що зі змісту цієї конституційної норми випливає, що встановлення привілеїв не заборонено. Вона містить лише перелік тих підстав, які не можна використовувати при їх встановленні. Наявність привілеїв є виправданим, оскільки саме завдяки їм можна забезпечити фактичну соціальну рівність шляхом встановлення формальної нерівності, тобто за допомогою юридичних привілеїв можна подолати певні соціальні нерівності, які зумовлені об'єктивними чинниками [17, с. 110–111].

Поряд з цим, ч. 1 ст. 21 Конституції України закріплює, що всі люди є рівні у своїх правах. Рівність перед законом означає фактичну, реальну однаковість їхніх соціальних можливостей у використанні прав людини і у виконанні соціальних обов'язків [18, с. 124], а не фактичну однаковість даних їхніх прав та обов'язків. У зв'язку з цим, не можна погодитись з пропозиціями про повну відмову від державної підтримки сільського господарства. Вважаємо, що пріоритетність соціального розвитку села має не лише визнаватись та проголошуватись, але й забезпечуватись відповідними засобами.

Невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини. Цей принцип означає, що всі люди визнають-

ся вільними, що вони володіють правами і свободами від народження. Згідно з цим принципом не допускається не тільки відібрання прав і свобод, якими людиною володіє, а і їх порушення, тобто обмеження змісту, створення перешкод для їх реалізації тощо. Разом із цим треба мати на увазі, що в передбачених Конституцією України випадках певні права та свободи людини й громадянина можуть бути обмежені. До таких випадків ст. 64 Конституції відносить умови воєнного або надзвичайного стану в країні. Але там само наводиться перелік конституційних прав і свобод, що не можуть бути обмежені в будь-якому разі.

Невичерпність, гарантованість і нескасованість конституційних прав і свобод означає, що закріплені в Конституції України права та свободи: а) можуть доповнюватися й розширюватися в майбутньому; б) мають бути забезпечені відповідними засобами, які б сприяли їх реалізації у повсякденному житті; в) за будь-яких умов не можуть бути оголошені неіснуючими.

Недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод у поточному законодавстві. Нові закони та зміни, що вносяться до чинних законів, не можуть містити положень, які б можна було розцінювати як зменшення вже існуючих повноважень особи. Якщо такі норми все-таки будуть прийняті, то вони мають визнаватись антиконституційними й не підлягають впровадженню в життя. Прикладом реалізації цього принципу є Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 [19], яким визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення: пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення.

Єдність прав людини та обов'язків перед суспільством. Історичний досвід усіх розвинених країн довів, що гармонійний розвиток людини в суспільстві передбачає наявність у нього не тільки можливості задовольняти свої інтереси, потреби, а й потреби надавати іншим членам суспільства можливість задовольняти подібні інтереси і потреби. Без обов'язку кожного індивіда поважати права всіх інших, не перешкоджати їх реалізації правовий статус стає непевним і нестійким. Ступінь визначення та законодавчого закріплення прав та обов'язків селян залежить від виду аграрних правовідносин. Нині найбільш урегульованими є аграрно-майнові та аграрно-земельні права та обов'язки, найменш урегульованими залишаються права та обов'язки в соціальній сфері.

Характеризуючи правосуб'єктність селян як один із елементів їх правового статусу варто зазначити, що правосуб'єктність є категорією складною та виражається і конкретизується через правоздатність, дієздатність та деліктоздатність [20, с. 356]. У загальній теорії права правосуб'єктність визначається як сукупність закріплених у нормах права повноважень, що надаються суб'єктам для забезпечення виконання покладених на них функцій. Розрізняють наступ-

ні види правоздатності: а) загальна правоздатність – здатність суб'єкта мати права і обов'язки, закріплені у нормах права; б) галузева правоздатність – здатність суб'єкта мати права і обов'язки, закріплені певною галуззю права; в) спеціальна правоздатність – здатність суб'єкта мати права і обов'язки з факту займання певної посади [13, с. 227–228] чи приналежності особи до певної категорії суб'єктів права (працівник соціальної сфери села, член фермерського господарства, особа, яка веде особисте селянське господарство тощо).

Оскільки селяни можуть виступати суб'єктами права власності на відповідне майно, що використовується під час аграрного господарювання, можуть використовувати для виробництва сільськогосподарської продукції земельні ділянки сільськогосподарського призначення, брати участь у членських, трудових правовідносинах із сільськогосподарським підприємством, господарювати на землі як приватні підприємці, то, очевидно, що вони володіють комплексною правосуб'єктністю, яку можна охарактеризувати як аграрну [21, с. 43]. Очевидно, що такі фізичні особи мають здатність до володіння та реалізації саме аграрними правами та обов'язками, які можуть бути майнового, земельного, членського, трудового, господарського тощо характеру, наявність яких зумовлена сферою їх виникнення та реалізації, тобто відносинами з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації, а також наявністю спеціального, особливого правового регулювання відносин, що складаються при здійсненні такої діяльності [21, с. 43].

Варто зазначити, що практично всі дослідники спільні у тому, що серцевину, основу правового статусу особистості, а відтак і селянина, складають права, свободи та обов'язки, закріплені в Конституції України, міжнародно-правових актах та чинному законодавстві.

Наступним елементом правового статусу селян є їх законні інтереси. Останні в теорії права розуміють у якості дозволених прагнень для задоволення своїх потреб і запитів, для володіння благами, цінностями, послугами [22, с. 120]. Оскільки неможливо за допомогою правових норм передбачити абсолютно всі життєві обставини та детально регламентувати всі можливі бажання суб'єктів, що можуть виникати у майбутньому, як правило, зміст законних інтересів чітко не визначений законодавцем. На практиці в процесі визначення та захисту законних інтересів, як правило, застосовують аналогію права і закону або ж поширювальне тлумачення норм. При цьому, як зазначає

Т.О. Коваленко, юридична аналогія, при використанні приписів аграрного права, є найбільш спірною, оскільки не оформлюється будь-якими юридичними документами та в будь-який момент може бути оскаржена уповноваженими органами [23, с. 47].

Одним із визначальних факторів у характеристиці правового становища особи, одним із найважливіших елементів її правового статусу є громадянство, яке виступає тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучатися до політичного, соціально-економічного, правового та культурного життя суспільства і держави. Обсяг тих прав і свобод, якими особа може користуватись в окремій державі, а також обсяг обов'язків, що покладені на неї цією державою, знаходяться в прямій залежності від наявності чи відсутності в особі статусу громадянина цієї держави [24, с. 267]. Зокрема, відповідно до приписів земельного [25] та аграрного законодавств [26] лише громадяни України мають можливість реалізації права на земельну частку (пай), набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, виступати засновниками фермерського господарства тощо.

Юридична відповідальність також є елементом правового статусу селян, яка має вторинний характер – реалізується в результаті вчиненого правопорушення або у зв'язку з невиконанням компетенції чи перевищенням її обсягу, якщо йдеться про правовий статус посадової особи. Слушно зазначає О.О. Погрібний, що правопорушення, які вчиняють суб'єкти аграрно-правової відповідальності, не є однорідними. Одні з них мають яскраво виражений аграрно-правовий характер, інші можуть бути одночасно порушенням правопорядку, передбаченого нормами різних галузей права. Проте застосування різних заходів та санкцій відбувається за порушення вимог аграрного законодавства, яке враховує особливості агропромислового комплексу [1, с. 202].

Висновки. Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що правовий статус селян доцільно розглядати у вузькому та широкому розумінні. З точки зору вузького розуміння правовий статус селян включає в себе систему прав та обов'язків, закріплених у нормах права. У широкому розумінні правовий статус селян, крім прав та обов'язків, охоплює правові норми та принципи, що встановлюють цей статус, правосуб'єктність, законні інтереси, громадянство (або інше відношення до країни перебування – відсутність громадянства, іноземне громадянство або підданство) та юридичну відповідальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аграрне право України : [підручник] / за ред. О.О. Погрібного. – К. : Істина, 2007. – 448 с.
2. Титова Н.І. Проблеми гарантування прав селянства України / Н.І. Титова // Права людини і громадянина: проблеми реалізації. – К., 1998. – С. 63-64.
3. Титова Н.І. Права членів сільськогосподарських кооперативів: тенденції та проблеми законодавчого забезпечення / Н.І. Титова // Право України. – 2000. – № 2. – С. 25-27.
4. Михайлюк О.В. Селянство як уявлена спільнота / О.В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали шостих наук. читань, присв. пам'яті проф. Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2007. – С. 21-28.
5. Офіційний вісник України. – 1998. – № 50. – Ст. 24.
6. Офіційний вісник України. – 2001. – № 5. – Ст. 176.

7. Офіційний вісник України. – 2001. – № 9. – Ст. 356.
8. Титова Н.І. До проблеми правового статусу селянства / Н.І. Титова // Проблеми забезпечення законності в сфері земельних та аграрних правовідносин : тези доповідей на науково-практичній конференції (м. Львів, 19-20 травня 2006 р.). – Львів : ЛДУВС, 2006. – С. 5-7.
9. Павлов О. Людський капітал сільських територій: стан, напрями еволюції / О. Павлов // Вісник державної служби. – № 3. – 2006. – С. 34-39.
10. Малиновський В.Я. Державне управління : [навч. посіб.] / В.Я. Малиновський. – Луцьк : ВДУ, 2000. – 558 с.
11. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: Видання друге / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва – Х. : ТОВ«Одіссей», 2008. – 432 с.
12. Сурилов А.В. Теория государства и права : [учеб. пособие]. – К. : О., 1989. – С. 395-397.
13. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 368 с.
14. Браніцький О.М. Правове становище спеціалістів сільського господарства : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / О.М. Браніцький ; НАУ. – К., 2006. – 202 с.
15. Кучинский В.А. Личность, свобода, право / В.А. Кучинский. – М., 1978. – 216 с.
16. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим» : теоретико-правовий аналіз / Н. Якимчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – № 3. – 2013. – С. 11-18.
17. Марченко С.І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: [монографія] / С.І. Марченко. – К. : ВГЛ «Обрії», 2010. – 200 с.
18. Рабінович П.М. Коментар до ст. 24 Конституції України / П.М. Рабінович ; за ред. Б.В. Авер'янова, О.В. Батанова, Ю.В. Бауліна та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре , 2003. – 130 с.
19. Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.
20. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун – Х. : Консум, 2001. – 356 с.
21. Яремчук Ю.О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Ю.О. Яремчук ; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – К., 2010. – 168 с.
22. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 294 с.
23. Коваленко Т.О. Аналогія в аграрному праві України: умови та межі застосування / Коваленко Т.О. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. – № 88. – 2011 – С. 46-50.
24. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В.Е. Теліпко — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 568 с.
25. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
26. Закон України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 р. № 973-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.